

OBLIKOVANJE POMENSKIH MREŽ ZA OPIS BESEDILNEGA POMENA

Aleksandra Bizjak Končar

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 81'42:81'37:004.738.5

Naloga žanrske analize je ugotoviti, kako govorce jezikovna sporočila prilagajamo sporočevalnemu namenu in družbenim okoliščinam. Pričujoči prispevek najprej na kratko predstavi teoretični model žanrske besedilne strukture, ki ga je oblikovala Ruqaiya Hasan (1984) in se naslanja na Hallidayev semantični model jezikovnega opisa (1989). Nato obravnava nekatere možne izbire v predstavnih mreži semantične ravnine in pojem semantičnih mrež, ki sta ga izoblikovali Ruqaiya Hasan in Carmel Cloran (1994), preizkusi z analizo blogov.

systemsko-funkcijsko jezikoslovje, žanr, semantične mreže, blog

A major concern in genre analysis is to answer the question how language varies when we use it for different purposes in different situations. This paper begins with a brief review of Hasan's theoretical framework for generic structuring of texts (1984), which is based on Halliday's semantically driven model of language description (1989). It then considers some options in the network representation on the semantic level and exemplifies the notion of semantic networks, as postulated by Hasan and Cloran (1994), with an analysis of blogs.

systemic functional linguistics, genre, semantic networks, blog

1 Uvod

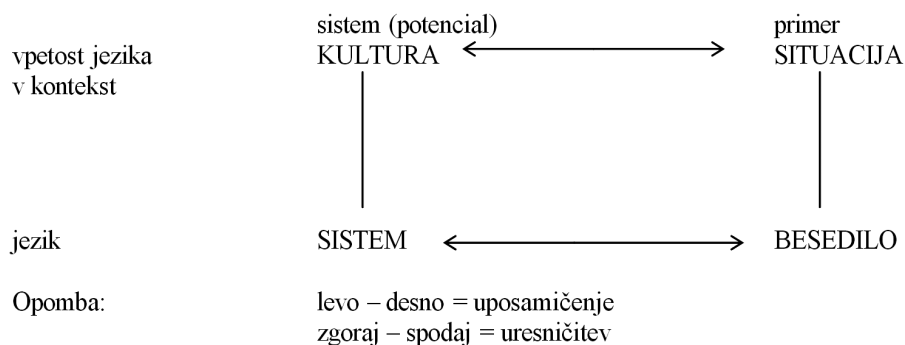
Pri rabi jezika v različnih družbenih situacijah in v razvoju posameznikovega jezika sta pomen in izraz povsem prepletena in soodvisna. Ko se ukvarjamo z analizo besedila, pa moramo imeti na razpolago jezikovno orodje, pri katerem je razmerje med pomenom in izrazom jasno začrtano in ustreza sodobnemu večravninskemu razumevanju jezika. Tradicionalna slovnica, kamor uvrščamo tudi zadnjo slovensko slovnico Toporišiča (1992), temu sodobnemu pojmovanju jezika ne ustreza, saj so meje med izrazom in pomenom velikokrat zabrisane, opis posameznih jezikovnih dejstev pa ni sistematično umeščen v večravninsko jezikovno zgradbo. To je le nekaj osnovnih težav uporabe tradicionalne slovnice kot orodja za analizo pisanih ali govornih besedil, kjer ne gre več samo za vprašanja na ravni oblikoslovne in skladenske

ravnine, ampak je treba slovnične značilnosti interpretirati pomensko ter besedilne pomene povezati s sporazumevalnim namenom v določenih družbenih in institucionalnih okoliščinah.

2 Predstavitev systemsko-funkcijskega modela jezika

2.1 Besedilo, pomen in kontekst

Za odkrivanje pomenov v besedilu in ugotavljanje, kako se jezik prilagaja situaciji, je bil v okviru systemsko-funkcijske teorije jezika oblikovan žanrski model, ki se naslanja na dinamično razmerje med besedilom in družbenim kontekstom (Halliday 1989). Slika 1 predstavlja najbolj poenostavljeno skico temeljnih pojmov za raziskovanje razmerja besedilo – kontekst.

Slika 1: Razmerje med jezikom in kontekstom (po Cloran 1994: 64)

Po Hallidayu je vsaka jezikovna dejavnost vpeta v družbeno-kulturni kontekst. Tiste komponente zunajjezikovnega konteksta, ki so odvisne od jezika, tvorijo višjo semiotično ravnino jezikovnega modela, to je kontekstualno ravnino. Med jezikovnim sistemom in kontekstualno ravnino je dinamično razmerje. Dinamično razmerje pomeni, da kontekst aktivira pomen, to dvoje pa aktivira ubeseditvev in obratno. Pri sporazumevanju, to je v konkretnem situacijskem kontekstu, govorec iz vseh potencialnih jezikovnih pomenov izbere samo nekatere pomene. Proces in rezultat pomenskega izbora v določenem situacijskem kontekstu je besedilo.

Za opis razmerja med družbenim in jezikovnim sistemom je Halliday (1989: 12) oblikoval metajezik. Družbeni pomeni so na kontekstualni ravnini organizirani kot sistem treh abstraktnih komponent: področje diskurza (družbena dejavnost), ton diskurza (družbeno razmerje med udeleženci sporočanja) in način diskurza (vloga jezika v družbeni dejavnosti, vrsta prenosnika in simbolična organizacija besedila). Te tri komponente, ki so vedno navzoče v sporazumevanju, skupaj tvorijo situacijski kontekst in vnašajo v besedilo tri vrste pomenov. Te tri vrste pomenov Halliday imenuje jezikovne funkcije. Te prevajajo družbeni pomen v jezikovni pomen tako, da je področje izraženo s predstavno (zapisovanje človekove predstave o svetu in njegovega doživljanja sveta v besedilo), ton z medosebno (izmenjava informacij ter izme-

njava blaga in storitev) in način z besedilno metafunkcijo (linearni sestav sporočil).

V sistemskem jezikoslovju je funkcijska zvrst definirana »semantično« kot tipična razporeditev ubesedenih pomenov, ki se povezuje z določeno razporeditvijo situacijskih komponent področja, tona in načina (Halliday 1989: 38). Določena sprememba v razporeditvi značilnosti situacijskega konteksta sproži spremembo v razporeditvi semantičnih pomenov v besedilu in rezultat so besedila, ki se uvrščajo v določen žanr ali funkcijsko zvrst (angl. register).

2.2 Žanrski model Ruqaiye Hasan

Teoretične postavke Hallidayevega žanrskega modela je nadgradila R. Hasan (1978, 1984, 1989). Ostro začrtano mejo med tremi kontekstualnimi spremenljivkami je razrahljala z uvedbo pojma kontekstualna konfiguracija (angl. contextual configuration) in ga povezala s strukturo besedila. R. Hasan (1984) predpostavlja, da se lastnosti kontekstualne konfiguracije za določen žanr spreminjajo, kar pomeni, da imajo besedila podobno, vendar ne čisto enake strukture. Da bi bilo mogoče zajeti celoten spekter struktur, možnih za posamezna besedila, ki pripadajo določnemu žanru, R. Hasan izoblikuje abstraktno formulo, imenovano potencialna žanrska struktura (angl. generic structure potential), ki določa pojavitev in razporeditev obveznih in poljubnih strukturnih enot. Žanr, kakor ga razume R. Hasan, je torej odsev širšega

družbeno-kulturnega konteksta, ki se zapisuje v strukturno-pomensko zgradbo besedila.

Pri opisu strukturno-pomenske zgradbe besedil se R. Hasan opre na Hallidayev tridimenzionalni jezikovni model, zato žanrska analiza vsebuje določitev strukturnih enot in opis strukture besedila na besedilni ravnini, določitev semantičnih lastnosti strukturnih enot na semantični ravnini in opis slovničnih vzorcev, s katerimi so izražene semantične lastnosti strukturnih enot, na slovnični ravnini.¹

Teoretični model R. Hasan naj bi pomagal pri določitvi žanrske strukture besedil in pokazal, kako so besedilna, semantična in slovnična ravnina udeležene pri konstrukciji žanra. Kaj se zgodi, ko teoretični model preizkusimo na avtentičnem gradivu? To bo predmet našega razmišljanja v tretjem razdelku.

3 Oblikovanje metajezika in opis besedilnega pomena v avtentičnih besedilih

Model za opis žanrske strukture besedila, kakršnega je izoblikovala R. Hasan, je seveda teoretični model, ki nam ne ponudi recepta, kako sistematično prikazati soodvisnost jezikovnih ravnin v konkretnih besedilih. V tem razdelku se bomo osredotočili na semantično ravnino in pokazali, kako šele uporaba teoretičnega modela na besedilih odkrije teoretične pasti in zanke ter kako samo interakcija med teorijo in opisom oz. analizo vodi k nadaljnjemu razvoju.

3.1 Preizkus žanrskega modela na besedilih in oblikovanje sistemskih mrež za semantično ravnino

R. Hasan je svoj model za analizo žanra najprej uporabila za analizo telefonskih pogovorov v zdravnikovi sprejemni pisarni ter dvogovorov med kupcem in prodajalcem (1978, 1979; Halliday, Hasan 1980) ter pokazala, kako se kontekstualna konfiguracija zapisuje v besedilo v obliki strukturnih enot. Ugotovila je, da družbena dejavnost, na ka-

tero je vezan jezik, omogoča sklepanje o strukturnih enotah besedila. Že pri naslednjem poskusu uporabe žanrskega teoretičnega modela za analizo otroških zgodb (Hasan 1984) pa je ugotovila, da je določanje strukturnih enot mnogo bolj zapleteno, ko imamo pred seboj literarna besedila. Literarno delo je torej predvsem dogajanje v jeziku, zato se moramo za oblikovanje hipoteze o strukturnih enotah nasloniti na popis besedil, ki so prispevala k oblikovanju žanrske zavesti. Ker se njena analiza otroških zgodb osredotoči na eno samo strukturno enoto, ne ponudi odgovora, kako sistematično opisati pomensko-strukturne premike v besedilu in kako prikazati soodvisnost med višjimi in nižjimi jezikoslovnimi ravninami.

Preizkus žanrskih modelov na avtentičnih besedilih je torej pokazal, da je funkcijska slovnica (Halliday 1985) orodje za opis stavčnih zgradb na slovnični ravnini in da je za premik s slovnične na semantično ravnino treba sistemsko-funcijski model jezika nadgraditi. Ob analizi bolj zapletenih besedil, interakcij in diskurzov se je porodila zamisel, da je treba sistemske izbire na slovnični ravnini povezati s semantično ravnino in izdelati pomenske mreže glede na predstavno, medosebno in besedilno metafunkcijo.

Na vprašanje težav pri povezavi slovnične in semantične ravnine so se funkcijski teoretiki odzvali različno (Turner 1973; Halliday 1973; Fawcett 1980). V nadaljevanju bomo predstavili sistemske mreže za semantično ravnino, ki sta jih v 90. letih 20. stoletja oblikovali R. Hasan (1991; po Cloran 1994) in C. Cloran (1994). Sledila bo ponazoritev izseka semantične ravnine na kratkih besedilnih odlomkih spletnih dnevnikov.

3.2 Metajezik sporočilne semantike

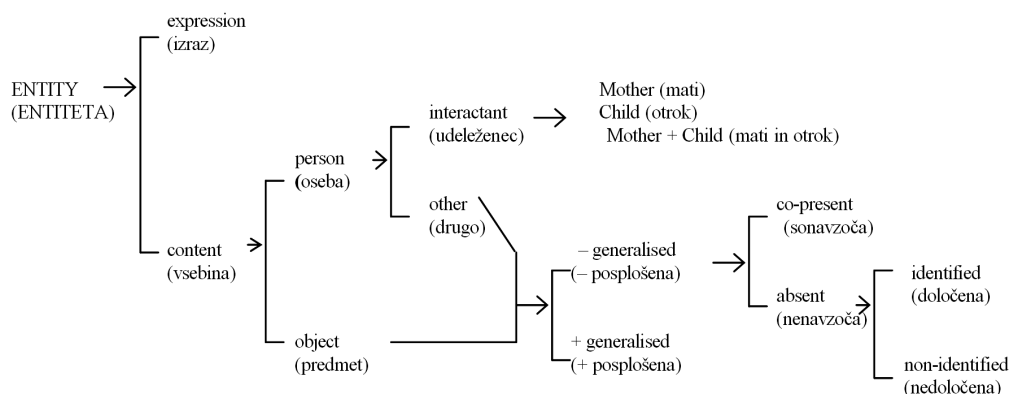
Podlaga za analizo semantičnega ustroja blogovskih besedil v razdelku 3.3 bo sporočilna semantika R. Hasan in njeni semantični pojmi: sporočilo, entiteta in dogodek. Njeno

¹ Termin slovnična ravnina pomeni v sistemsko-funcijskem jezikoslovju besedno, oblikoslovno in skladensko ravnino.

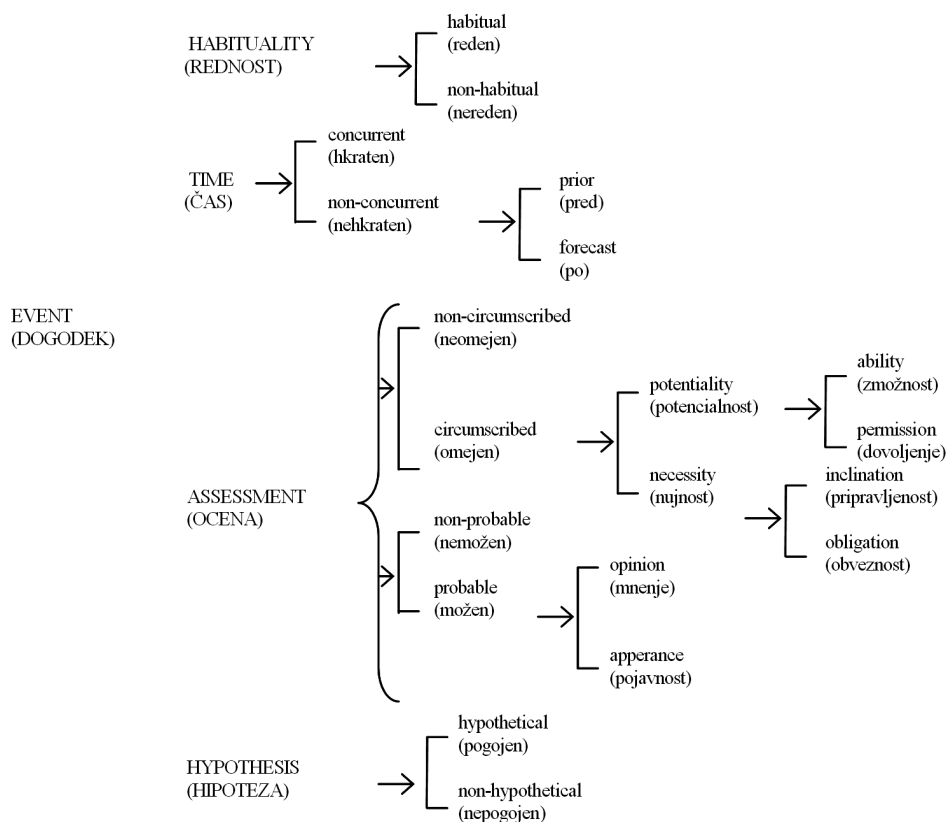
delo na področju besedilne semantike je dopolnila in poglobila C. Cloran (1994) s podrobno razčlenbo semantičnega sistema, ki se nanaša na sestavnika sporočilne enote, to je na entiteto in dogodek. S pomenskimi mrežami C. Cloran opiše pomenske izbire, ki so možne za osebkovo entiteto in povedkov dogodek ter predstavi tudi slovnične uresničitve posameznih semantičnih izbir. Njene mreže so obsežne in podrobno izrisane, tako da je nemogoče pokazati vse korake v izdelavi mreže. Osredotočili se bomo le na zadnji korak, to je na določitev entitet in dogodkov glede na semantično mrežo predstavne metafunkcije.

Predstavni pomen je zapisovanje človekove predstave o svetu in njegovega doživljanja sveta v besedilu. Človekove predstave postanejo v besedilu jezikovni izrazi ali modeli: entiteta, dogodek in okoliščine, ki so v stavku izraženi kot samostalniška zveza, glagolska zveza in prislovne zveze.

Za opis osebkove entitete C. Cloran predlaga pomenske izbire glede na referencialno istovetnost, kakor prikazuje slika 2. V oklepajih so dodani ustrezni slovenski izrazi za angleško poimenovanje izbir.

Slika 2: Semantične izbire na osi entitete (prirenila A. B. K. po Cloran 1994: 242)

Slika 3: Semantične izbire na osi dogodka (priređila A. B. K. po Cloran 1994: 221)

Za opis povedkovega dogodka C. Cloran predlaga pomenske izbire glede na sistem časa, rednosti, pogojnosti in ocene, kakor je shematično prikazano na sliki 3. V oklepajih so dodani ustrezni slovenski izrazi za angleško poimenovanje pomenskih izbir.

S predstavitevjo pomenskih izbir na paradigmatski osi predstavne metafunkcije smo pojasnili teoretične pojme, ki so vključeni v pojmovni sestav sporočilne semantike pri R. Hasan in C. Cloran. Od tod pa bomo s teoretičnimi koncepti sporočilne semantike prikazali izsek opisa besedilnega pomena v odlomkih blogovskih besedil.

3.3 Opis besedilnega pomena v blogih

Blogi ali spletni dnevnikni so zaradi svojega vpliva na politiko in novinarstvo že nekaj časa predmet raziskav v družboslovju in jezi-

koslovju. Kot posebna oblika računalniško podprte komunikacije so zanimiv izziv za ugotavljanje, kako spremenjen način objave vpliva na jezik.

V skladu z naravnostjo prispevka, ki predstavlja pomenske mreže za interpretacijo besedilnega pomena, se bomo v analizi dveh blogovskih besedil osredotočili na ugotavljanje istovetnosti in razlikovalnosti entitet, ki imajo v sporočilni enoti vlogo osebk.

Poglejmo si kratek odlomek iz bloga (<http://gorenjka.blogspot.com/2012/06/danas-nji-dan-lahko-izbrisemo.html>).

Besedilo 1: Današnji dan lahko izbrišemo

1. V glavnem, stvari nikakor ne gredo po željeni poti.
2. In mi to ni všeč.
3. Pa zelo zelo izgubljena

4. in šibka sem trenutno.
- To,
5. kar trenutno doživljam,
6. je malo prehud zalogaj zame,
7. saj sem preživela že kakšne težke stvari,
8. ampak za to sem pa od nekdanj govorila,
9. da se ne bi mogla sprijazniti z njo.
10. Optimizma je iz meseca v mesec manj,
11. nimam pa še poguma,
12. da bi se podvrgla raznim preiskavam,
13. ki bi potrdile moje sume o tem,
14. da otročka pa pač ne morem imeti.
15. Ne zmorem še črno na belem dobiti potrjenega tega,
16. česar se bojim.
17. Kaj naj rečem, težek dan pač.

Izbiro osebkovih entitet smo zapisali v tabelo, da bi bralcu olajšali sledenje pomenski kontinuiteti in premikom.

Tabela 1: Osebkove entitete glede na nanosnika za 1. besedilo

Udeleženci	Materialni svet	Miselni svet	Besedilne entitete
	1. stvari		
			2. to
3. jaz			
4. jaz			
5. jaz			
			6. to
7. jaz			
8. jaz			
9. jaz			
		10. optimizem	
11. jaz			
12. jaz			
	13. raziskave		
14. jaz			
15. jaz			
16. jaz			

Na semantični osi ustvarja stalnico izbira udeleženca, to je avtorica bloga, kar potrjuje,

da gre za prvoosebno izpoved. Ko pritegnemo k opisu semantično mrežo za osebkove entitete (glej sliko 2), ugotovimo, da izbira prvoosebne udeleženca govornega dogodka ustvarja kontinuiteto na semantični osi entitete. V tabeli 2 so s puščicami nakazane izbire, ki ustvarjajo kontinuiteto za prvo besedilo.

Tabela 2: Semantične izbire na osi entitete v 1. besedilu

ENTITETA
(1) vsebina → oseba → <u>udeleženec</u> : jaz
vsebina → neoseba → (-) rodovna → <u>nenavzoča</u>
entiteta: pojmi (optimizem ...)

Če osebkovi entiteti pridružimo še usmerjenost povedkovih dogodkov v 1. besedilu, lahko ugotovimo, da so na osi povedkovega dogodka bistveno določujoče izbire na časovni premici sedanji čas, na premici naklonskosti pa izrazi zmožnosti (npr. 14. *da pač otročka ne morem imeti*). Tabela 3 beleži konstante na osi dogodka za 1. besedilo.

Tabela 3: Semantične izbire na osi dogodka v 1. besedilu

DOGODEK
čas → hkraten
ocena → potencialnost → zmožnost

Na ravni besedilne semantike osredotočenost na prvoosebne udeleženca in usmeritev povedkovih dogodkov v sedanjo in naklonskost vnaša v besedilo semantične značilnosti osebne izpovedi.

Povsem drugačna slika pomenskega gibanja pa se nam izriše za drugi izbrani blog (<http://robertkase.blogspot.com/2012/03/se-z-adnji-prostorcek-brez-zakonika.html>) na temo družinskega zakonika.

Besedilo 2: Še zadnji prostorček brez zakonika ...

1. Še zadnji prostorček brez zakonika ... bo ta trenutek onesnažen,
2. ker bom v 309 besedah (brez pik in vejic) razložil,

3. zakaj bom v nedeljo proti.
4. Razloga sta dejansko dva
5. in oba sta preprosta.
6. Prvi je,
7. da se ne strinjam s samo idejo zakonika,
8. drugi pa,
9. da ta predstavlja navadno upravno-pravno skrupucalo.
10. Glede ideje;
11. Družinski zakonik (DZ) že s svojim imenom ponižuje pojem družine,
12. ker je ta v njem omenjena samo enkrat,
13. in sicer v 2. členu,
14. kjer je definirana kot skupnost otroka z enim ali dvema skrbnikoma,
15. ki sta mimogrede lahko tudi otrokova starša.

Izbire osebkovih entitet v linearnem zaporedju so zajete v tabeli 4.

Tabela 4: Osebkove entitete glede na nanosnika za 2. besedilo

Udeleženci	Materialni svet	Miselni svet
	1. zadnji prostorček brez zakonika	
2. jaz		
3. jaz		
		4. razlog
		5. razloga
		6. razlog
7. jaz		
		8. razlog
		9. zakonik
		11. družinski zakonik
		12. družina
		13. družina
		14. družina
		15. skrbnika

S pomočjo tabele 4 lahko ugotovimo, da v začetnem delu besedila ustvarja stalnico izbira udeleženca, torej prvoosebni pripovedovalec, ki se nato prevesi v prevladovanje pojmovnih entitet, ki se gibljejo v tematskem krogu družinskega zakonika.

V tabeli 5 so s puščicami označene tiste izbire v semantični mreži, ki ustvarjajo kontinuiteto na semantični osi entitete.

Tabela 5: Semantične izbire na osi entitete za 2. besedilo

<p>ENTITETA</p> <p>(1) vsebina → oseba → <u>udeleženec</u>: jaz</p> <p>vsebina → neoseba → (-) rodovna → <u>nenavzoča entiteta</u>: pojmi (razlog ...)</p>
--

Na časovni osi pa prevladuje izbira sedanjika, ki s prevladujočo izbiro razmernih procesov (5. *in oba sta preprosta*) in procesov obstajanja (4. *Razloga sta dejansko dva*) gradi perspektivo rednosti glagolskega dogodka. V tabeli 6 so zabeležene časovne in rednostne izbire, ki ustvarjajo perspektivo splošne sedanjosti.

Tabela 6: Semantične izbire na osi dogodka v 2. besedilu

<p>DOGODEK</p> <p>čas → hkraten + rednost</p>

Opis osebkovih entitet in povedkovih dogodkov s pomočjo semantične mreže za 2. besedilo je nakazal, da je besedilo usmerjeno k pojasnjevanju teme in izražanju pogledov nanjo. S tem se drugi blog približuje argumentativni obliki sporočanja in odmika od prvega bloga, ki se pomensko uvršča v polje osebne izpovedi.

Analiza avtentičnih izsekov blogovskih besedil s pomočjo semantičnih mrež je uvedla pomembna izhodišča za proučevanje jezikoslovnih značilnosti blogov in sprožila vprašanja žanrskosti blogov, na katera je mogoče odgovoriti le z raziskavo, ki temelji na korpusu besedil. Korpus mora s svojim obsegom zagotavljati ustrezno reprezentativnost vzorca za dovolj zanesljivo in veljavno posplošitev rezultatov na populacijo blogov. Raziskava, ki sistemsko-funkcijsko raziskovanje žanra dopolni s korpusnimi pristopi

(glej Bizjak 2005), pa lahko pomembno vpliva na naše vedenje o funkcioniranju jezika.

4 Sklep

Ko gre torej za vprašanja slovnice, pomena in konteksta, si jezikoslovec, ki se osredotoča na razmerje med situacijo, besedilom in slovničnimi vzorci, lahko pomaga s sistemsko-funkcijsko teorijo jezika, saj ta jezik in kontekst obravnava kot semiotična pojava v dialektičnem razmerju (Halliday 1978; Halliday, Hasan 1989). Analiza besedil, ki se opira na družbeno razumevanje jezika, ima več možnosti, da odgovori na vprašanja, ki nam jih zastavljajo besedila kot pomenske enote. Pričujoči prispevek skuša pokazati, da za interpretacijo besedilnih pomenov, razumevanje odvisnosti besedilnega pomena od družbenih okoliščin in prepoznavanje stilističnih žanrskih norm potrebujemo naslonitev na sistemsko-funkcijsko teorijo jezika, ki model jezika gradi na dinamičnem razmerju med jezikovnimi in družbenimi pomeni ter osrednjo teoretično pozornost namenja pojmu žanra. Za razvoj vsake teorije pa je pomembno, da jo preizkusimo na korpusu besedil, saj samo z analizo konkretnih besedil odkrijemo nova dejstva in v skladu s tem oblikujemo nove koncepte.

Literatura

- BIZJAK, Aleksandra, 2005: *Pridiga kot žanr*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- BUTT, David, 1972: Randomness, order and the latent patterning of text. D. Birch, M. O'Toole (ur.): *Functions of Style*. London: Pinter Publishers.
- CLORAN, Carmel, 1994: *Rhetorical Units and Decontextualization: An Enquiry into some Relations of Context, Meaning and Grammar*. Nottingham: Department of English Studies, University of Nottingham (Monographs in Systemic Linguistics, 6).
- FAWCETT, Robin P., 1980: *Cognitive Linguistics and Social Interaction*. Heidelberg: Groos.
- HALLIDAY, Michael A. K., 1973: *Explorations in the Function of Language*. London: Edward Arnold.
- HALLIDAY, Michael A. K., 1978: *Language as Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning*. London: Edward Arnold.
- HALLIDAY, Michael A. K., 1985: *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- HALLIDAY, Michael A. K., HASAN, Ruqaiya, 1980: Text and Context: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective. *Sophia Linguistica (Working Papers in Linguistics)* 6. 4–91.
- HALLIDAY, Michael A. K., HASAN, Ruqaiya, ³1989: *Language, Context and Text: Aspects of Language in a Social-semiotic Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- HASAN, Ruqaiya, 1978: Text in the systemic functional model. W. U. Dressler (ur.): *Current Trends in Textlinguistics*. Berlin: de Gruyter. 228–245.
- HASAN, Ruqaiya, 1979: On the notion of text. J. Petofi (ur.): *Text versus Sentence: Basic Questions of Textlinguistics*. Hamburg: Helmut Buske. 369–390.
- HASAN, Ruqaiya, 1984: The Nursery Tale as a Genre. *Nottingham Linguistic Circular* 13. 1–51.
- HASAN, Ruqaiya, ³1989: The identity of a text. M. A. K. Halliday, R. Hasan: *Language, Context, and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective*. Oxford: Oxford University Press. 97–109.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TURNER, Gordon, 1973: Social class and children's language of control at age five and seven. B. Bernstein (ur.): *Class, Codes, and Control. Volume 2: Applied Studies towards A Sociology of Language*. London: Routledge & Kegan Paul. 135–201.